

Məmmədova Aytan Arif qızı⁴AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-FRAZEOLoji SABİT BİRLƏŞMƏLƏR:
MÜRƏKKƏB ADLAR, TƏRKİBİ TERMLƏR

İngilis və Azərbaycan dillərində sabit birləşmələr həm məcazi, həm də real semantika daşıyır. Müasir dilçilikdə belə bir fikir formalaşmış ki, sabit birləşmələr mütləq məcaziliyyə, ekspressivliyə, obrazlılığa malik olmalıdır. Lakin sabit birləşmələr iki böyük qismə ayrılır ki, ikinci qismini frazeidlər-tərkibi terminlər və mürəkkəb adlar təşkil edir. Bu qism sabit birləşmələrdə də semantik bütövlük, ümumiyyətlə, semantik amil əsas xüsusiyyətdir. "Söz birləşməsi nitq axınının bir parçası kimi həmişə iki hissədən ibarət olur. Bu hissədən biri digərinin əlamətini bildirməklə onun mənasını dəqiqləşdirir, tamamlayır. Beləliklə, söz birləşmələri sintaktik vahid səviyyəsində əşya və hadisələrin müxtəlif xüsusiyyətlərinin ifadəsinə xidmət edir"^(14,28).

Koqnitiv dilçilikdə məşğul olan alimlər söz əmələgötürmə prosesinə mənalı bir məsələ kimi yanaşıldığını və onun tərkib hissələrini təşkil edən morflərin hansı statusa sahib olmasından asılı olmayaraq yenə də semantik amilin ön plana çəkildiyini vurğulayırlar(12,51). Bu tip sabit birləşmələr – frazeidlər bir cümlə üzvü kimi işləyir. Sabit birləşmələr də II və III növ təyini birləşmələr kimi bir cümlə üzvü olur. Sabit birləşmələrin bu xüsusiyyəti onları təyini birləşmələrlə birləşdirir.

Sabit birləşmələrlə təyini söz birləşmələri bir fərqi də (əsas fərqi- Məmmədova A.)onların predikativliyə malik olub olmasındadır. Sabit birləşmələr təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq predikativliyə malik olur. Lakin bu fikri də frazeidlərə- məcazi mənə daşımayan sabit birləşmələr aid etmək olmaz. Çünki məcazilik daşıyan sabit birləşmələrdən fərqli olaraq frazeidlərdə predikativlik olur. Söz birləşmələrinin bu cür, yəni predikativ və qeyri-predikativ deyə iki yerə bölünməsi haqında dilçilər arasında vahid bir fikir yoxdur. Dilçilərin bir qismi, o cümlədən M.N.Peterson, V.M.Peşkovski və başqaları söz birləşmələri ilə cümlələri eyniləşdirirlər. Onlar sözlərin hər cür birləşməsinə söz birləşməsi adlandırırlar. Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin bölgüsü dilçilər tərəfindən müxtəlif verilmişdir. F.C.Hausmann söz birləşmələrini iki qrupa - sabit və qeyri-sabitə bölmür. Mürəkkəb sözlər və idiomlar sabit birləşmələr sayılır(7,260). Əlbəttə ki, bu bölgü yanlışdır. Mürəkkəb sözün bu bölgüdə heç bir yeri yoxdur. Qeyri-sabit birləşmələr iki qrupa - sərbəst söz birləşmələri və yansərbəst birləşmələrə bölünür(5,130). Bəzi alimlər isə söz birləşmələrini yalnız birgə işlənən leksik vahidlər kimi qəbul edirlər(6,104).

Söz birləşmələrinə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və izah etmək olar. Söz birləşməsi dil sistemini təşkil edən vahidlər silsiləsində sözlə cümlə arasındakı mövqeyi tutur. Buna görə də, söz birləşməsi bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlı olub, həm sözlə, həm də cümlə ilə ümumi cəhətləri olan sintaktik kateqoriyadır. "Predikasiya - cümlədə (söz birləşməsindən fərqli olaraq) məlumatın məzmununun həqiqətə olan münasibətidir. Məntiqi-grammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyonlaşdırılmasının əsas meyarlarından biri kimi qəbul edilir"^(1,9). Dilçilikdə söz birləşməsinin söz və cümlə ilə qarşılıqlı mənasının əsas səbəblərindən biri də məhz bu məsələ ilə bağlıdır(2,12). Sabit birləşmələr də cümlə və birləşmə arasında orta mövqə tuturlar. Məcəzilik daşıyan birləşmələr cümlə quruluşunda olduğu halda frazeidlər- məcazilik daşımayan sabit birləşmələr yalnız birləşmə tipində mövcud olurlar. L. Cəfərova yazır: "...frazeidlər arasında cümlə strukturlu vahidlərə rast gəlirik. Bu onu göstərir ki, frazeimlərdən fərqli olaraq, frazeidlər (qeyri-frazeoloji birləşmələr) yalnız sabit söz birləşmələri sinfinə aid edilə bilər. Bununla sabit sintaktik söz birləşmələrinin iki növünü fərqləndirmək mümkündür: frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq, frazeidlər bir sıra hallarda nainki dildə məcazlaşmış, həm də danışıq aktında sözü əvəz edə bilmir və bu xüsusiyyətlərinə görə də frazeoloji sistemə daxil edilmir(4,18).

C.Layon yazır ki, bir sözün mənasını çox zaman söz birləşməsi haqqında qısaca bilgisi olan şəxs dərk edə bilər(10,55). Frazeologizmlərin tərkibindəki leksik vahidlərin ayrı-ayrılıqda semantikasını dərk edirik. Lakin sabit birləşmə kimi tam fərqli semantika kəsb edir. Bu hal bütün dünya dillərində eynidir. "Biz sözlərin bir çox mənasını dərk edirik və onları eşitmək və ya bir xüsusi kontekstdə görməklə öyrənirik. Amma bizim onların mənasını nitq kontekstində və ya başqa mövqeylərdən dərk etmə qabiliyyətimiz bizim lingvistik biliyimizdən (intellektimizdən) və eləcə də başqa sözlərin bu strukturlardakı mənalardan, həmçinin sözlərin mövcud antonimləri və sinonimlərinin dərk etməsindən asılıdır (10,57-58). Ümumiyyətlə, sabit söz birləşmələrinin əmələgəlmə ardıcılığı müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli göstərilmişdir. Məsələn, M.Vud söz ardıcılıqları kontinuumunu aşağıdakı sxem kimi təqdim edir: *Sərbəst ardıcılıqlar - grammatik söz birləşmələri - söz birləşməsi — idiom*. Burada grammatik söz birləşmələrində özəl söz vahidləri yerinə bir grammatik kateqoriya işlənmişdir. M.Vud "off with his head" (başını kəsin) ibarətini grammatik söz birləşməsi öməyi sayır (13, 58).

Sabit söz birləşmələrini mətn daxilində öyrənən L. Cəfərovanın fikrinə, "...qeyri-frazeoloji birləşmə kimi təqdim olunan sabit sintaktik vahidlər yalnız cümləşəkili olduqları üçün rəqulyar predikativliyi ilə fərqlənsə də, məndənəkar şəraitdə ayrıca bir mikromətn kimi qəbul olunsada, məndə üzlənə, komponentləri distant vəziyyətdə alaraq başqa sözlərlə sərbəst birləşmə yarada bilər və bu da daha böyük mətn parçasının struktur-semantik planında genişləndirilməsinə imkan verir"^(4,23).

Sabit birləşmələrin qeyri-frazeoloji bölmünə mürəkkəb adlar daxildir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki mürəkkəb adlar struktur baxından qeyri-frazeoloji sabit birləşmələrdir. Məcəzilik və obrazlılıqdan məhrum olan mürəkkəb adlar sistemə hər iki dildəki coğrafi obyekt, insan adları, əsər və s. adlar aiddir. Məsələn, İnsanların adı və

⁴ *Gəncə Dövlət Universiteti, Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrası, baş müəllim*

familiyaları: Jvor Wells, John George Hoffmann, Volfqanq Amadey Motsart və s. Film adı-“Indiana Jones”, Əsər adı-Anna Bronte “The Tenant of Wildfell Hall” əsərini, Drayzer “An American Tragedy”; taxəllüs-D.Defo özünə “A Ministering Friend” təxəllüsünü götürmüşdür; coğrafi adlar: Rhode island - (ştat); şəhər, küçə, meydan, bina adları- Downing Street, Foley Square, Transport House (Londonda leyborist partiyasının binası); qəzet və jurnal adları- Life - Layf Daily Worker, New York Telegraph and Morning Post; gəmi və təyyarə adları- Queen Elizabeth, Thunder bolt; firma və korporasiyaların adları- General Motors Corporation, Anaconda Mining Company və s. Azərbaycan dilində bu kimi mürəkkəb adlardan olduqca çox nümunə göstərmək mümkündür. Məsələn, Bakı Şəhər Təhsil İdarəsi, “Leyli və Məcnun” poeması, “Yeddi gözəl” baleti, Cəbrayıl Rayon Xəstəxanası, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və s. Bu kimi ifadələrin tərkib hissələri bir birlərinə möhkəm semantik əlaqələrlə birləşərək sabit birləşmə yaradırlar.

Mürəkkəb adlar məcazlığa, obrazlılığa və ekspressivliyə malik olmur. Frazeoloji və sərbəst birləşmələr arasında orta qədim tutan mürəkkəb adlar sabit birləşmələrin bir növü kimi frazeidlər adlanırlar. Frazeoloji sabit birləşmələrdən bir fərqi də böyük hərfli yazılması, xüsusi isim sayılmasıdır.

Sabit birləşmələrinin frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələrə - frazeidlərə bölünmə əhəmiyyəti və tərkibi terminlərin, mürəkkəb adların da frazeidlərə daxil edilməsi son illər dilçiliyində aktuallıq qazanmışdır. Məsələn, M. Adilov, G. Yusifov “Sabit söz birləşmələri” əsərində sabit söz birləşməsi dedikdə yalnız idiomiolar, frazeologizmlər, atalar sözləri və zərb-məsəllər, tapmaca və yarılməclərlər, bir sözlə frazeoloji, obrazlı frazeoloji sabit birləşmələri nəzərdə tutmuşdur(3). O cümlədən sabit birləşmələri tədqiq edən H. Bayramov, S. Cəfərov, H. Həsənov mürəkkəb adların və tərkibi terminlərin sabit birləşmələrin tərkibində öyrənilməsindən bəhs etməmişlər. Mürəkkəb adlar isə öz növbəsində onomastikada öyrənilmiş . onların sabit birləşmələr qrupunda yer almasından bəhs edilməmişdir.

Tərkibi terminlərin də sabit birləşmələrin bir qrupu olması haqqında Azərbaycan dilçiliyində yetərincə məlumat yoxdur. Tərkibi terminlər də frazeidlərə aiddir. Buna səbəb isə tərkibi terminlərin komponentləri arasında möhkəm sabit əlaqənin olmasıdır. Buna görə də müəyyən struktur və semantik əlaqələrlə, sözlərin birləşməsi ilə əmələ gələn tərkibi terminlər böyük maraq doğurur. Tərkibi terminlərin komponentləri arasındakı struktur-semantik əlaqələr, söz birləşməsindəki sözlərin semantik-quruluşunda olan əlaqələrin bir növ başqa variantıdır. Tərkibi terminlər ayrı-ayrı yazılısalar da öz semantik sabitliklərini hiç edib saxlayırlar. Tərkibi terminlərdə əsas semantik yük hər bir leksik vahidin üzərinə düşür. H. Marçanda görə bütün tərkibi terminlər “onların kökündə duran sintaktik əlaqələr baxımından izah edilə bilər”(11,115). İngilis və Azərbaycan dilindəki tərkibi terminlərin çoxu ifadələr əsasında meydana gəlir. Tərkibi termin. öz aralarında müəyyən struktur və semantik əlaqələr mövcud olan terminlər əsasında yaranır və bu da söz birləşmələri və cümlələrin tərkib hissələri arasında sintaktik əlaqələrə bənzəyir. Tərkibi termin orijinal sözün mənasından biri ilə əlaqələndirilir. Müstəqil söz yaratma modellərinin nəzərdən keçirilməsi ilə tərkibi terminlərin komponentləri arasındakı struktur və semantik əlaqələri təyin etmək olar.

Tərkibi terminlərin yaranmasında təməl terminlərin semantik yükü digərləri ilə müqayisədə fərqli olur. Təməl termin tərkibi terminlərin yaranmasında baza rolunu oynayır.

Sabit terminoloji ifadələri tərcümə etmək, mürəkkəb sözlərə nisbətən daha asandır, çünki tərkibindəki bütün komponentlər qrammatik olaraq rəsmiləşdirilmişdir ki, bu da aralarındakı semantik əlaqələrin açılmasını asanlaşdırır. Məsələn, *tailless plan-quyruqsuz təyyarə, selective communication- seçici ünsiyyət; system of equations-tənliklər sistemi; three-wheeled bicycle- üç təkərli velosiped; controlled system - idarə olunan sistem* və s. “...termin söz birləşmələrinin formalaşma prosesində aparıcı rol oynayan nüvə sözlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Bu nüvə söz əsasında yaranan termin söz birləşməsi həmin nüvə sözün ifadə etdiyi məna və semantik yükü də özündə ehtiva edən yeni anlayışları və terminləri bir məna ətrafında birləşdirir. Beləliklə nüvə sözə qoşulan digər sözlər növbəti termini yaratmaqla, həm də yeni yaranan terminin mənasının nüvə sözün mənası ilə əlaqələnməsinə imkan verir”(8,193).

Adətən terminoloji ifadələrin semantik məzmununu terminlərin təfsirində heç bir qeyri -dəqiqliyə yol vermirlər. Tərkibi terminlər sistematik xarakterə malik olur. Termin-ifadələr, orijinala birbaşa əlaqəli növ anlayışları əldə etmək üçün xüsusiyyətləri ifadə edərək, ümumi bir anlayış ifadə edən terminə əlavə edilməklə yadırlar. Bu cür terminlər əslində bu anlayışı daha ümumi bir anlayışa gətirən və eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətini göstərən qatılmış təriflərdir. Beləliklə, təyin olunmuş fenomenin çoxsaylı növlərini əhatə edən bir növ terminoloji yuvalar əmələ gəlir. Məsələn, *all-weather fighter* (hava döyüşçüləri) ; *wheat consumption* (buğda istehlakı); *control system* (yoxlama sistemi); *semiconductor device* (yarımkeçirici cihaz) ; *laboratory research* (laboratoriya araşdırması); *gas turbine*(qaz turbini); *engine weight* (mühərrik çəkisi); *plate thickness*(təbəqə qalınlığı); *air pressure*(hava təzyiqi); *tyre pressure* (təkərdə qaz təzyiqi) və s.

Tərkibi terminin tərkibindəki leksik vahidlər ayrı-ayrılıqda müxtəlif məna versə də bir tərkib içərisində bərkəyib sabitləşir, tamamilə fərqli semantikada çıxış edir. Məsələn, *control-surface cable adjustment access* (nəzarət səthinin kabel tənzimləmə girişi) tərkibi terminində olduğu kimi. *access- giriş; adjustment access- tənzimləmə girişi; control-surface cable- sükan kabeli; radio wave speed measurement- radio dalğa sürətinin ölçülməsi measurement- ölçü; speed measurement- sürət ölçmə; radio wave- radio dalğa.*

Bu nümunələrdəki leksik vahidlərin semantikasi müxtəlif olsa da ifadə tərkibində sabitləşən sözlər yeni bir məna ifadə edir.

“Belə terminlər iki və daha artıq sözün sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində yaranır. Söz birləşmələri şəkilindəki terminləri təşkil edən vahidlər həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır. Terminoloji birləşmənin tərəfləri sərbəstliyə malik deyildir. Əgər termini təşkil edən tərəflərdən hər hansı birini başqa sözlə əvəz etmiş olsaq, tamamilə yeni bir mənanı ifadə edən termin alınır”(9,132).

Beləliklə, araşdırma nəticəsində bu nəticəyə gəlik ki, mürəkkəb adlar və tərkibi terminlər və ya termin söz birləşmələri sabit birləşmələri sabit söz birləşmələri qrupuna daxildir, dilçilikdə bu kimi vahidlər frazeidlər adlanırlar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/ Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1999. 281 s.
2. Abdullayeva Z. Müxtəlif sistemli dillərdə feili söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili (müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) Avtoferat, Bakı – 2017
3. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri (Müəllimlər üçün vəsait) Bakı – “Elm” – 2019. 160 s.
4. Cəfərova L. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Fil. ü. elml. dok. dissertasiyasının avtoferatı. Bakı – 2013
5. Crusse D.A. Approaches to semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 230 p.
6. Farrux P. İngilis dilçiliyində söz birləşməsi problemi (Azərbaycan dilçiliyi ilə müqayisədə) Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya 2013, 204 s.
7. Hausmann F.J. Wortschatzlemlen ist Kollokationselemen. Zum Lehren und Lernen 126 Französischer Wortverbindungen, Praxis des Neusprachlichen Unterrichts 31, 1984. 565 p.
8. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2017
9. Qasimov M. Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
10. Lyons J. Linguistics: An introduction. Cambridge, Cambridge University Press, 1977. 208 p.
11. Marchand H. The Categories and Types of present Day English Word Formation. München, 1969. 215 p.
12. Ungerer F. Word formation// -Oxford: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics/ Ed. R. Dirven, M. Verspoor- Amsterdam : John Benjamins Publishing Company-2004.-277p.
13. Wood M. A definition of idiom. Manchester. University of Manchester Press. 1981. 160 p.
14. Гаджиева Н.З., Серебрянников Б.А. Историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. Москва. Из-во Наука 1986

Açar sözlər: sabit, birləşmə, termin, ad, tərkibi.

NON-PHRASEOLOGICAL STABLE COMPOUNDS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES: COMPLEX NAMES, COMPLEX TERMS

Summary:

Completeness of meaning is the main sign of stable connections. Fixed compounds belong to the paradigm of language by being ready to be introduced into speech. Stable combinations in English and Azerbaijani languages are a unit of speech and result from the combination of two or more language units. Most of the fixed combinations in both languages are figurative combinations - phrasal verbs, idioms, riddles, proverbs, etc. containe. A certain part consists of phraseids - non-phraseologically stable compounds, which also include complex names and compound terms. Although compound nouns and compound terms in both languages have no figurativeness or metaphor, they belong to the group of fixed compounds due to certain features.

Keywords: constant, combination, term, name, compound.

НЕФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СТАБИЛЬНЫЕ СОЕДИНЕНИЯ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ: КОМПЛЕКСНЫЕ НАЗВАНИЯ, СОСТАВНЫЕ ТЕРМИНЫ

Резюме:

Полнота смысла - главный признак устойчивых связей. Фиксированные соединения принадлежат парадигме языка, поскольку готовы к введению в речь. Устойчивые сочетания в английском и азербайджанском языках являются единицей речи и являются результатом комбинации двух или более языковых единиц. Большинство фиксированных комбинаций в обоих языках представляют собой образные комбинации - фразовые глаголы, идиомы, загадки, пословицы и т. д. формы. Определенная часть состоит из фразидов - нефразеологических устойчивых соединений, которые также включают сложные названия и составные термины. Хотя составные существительные и составные термины в обоих языках не имеют образности или метафоры, они принадлежат к группе фиксированных составных частей из-за определенных особенностей.

Ключевые слова: константа, сочетание, термин, имя, соединение.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova